

РЕФЛЕКСИВНЕ МИСЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ТЕОРЕТИЧНОГО ТА ЕМПІРИЧНОГО ПІЗНАННЯ ПСИХІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Наталія ДМИТЕРКО

Copyright © 2005

Сутнісний зміст: розглядається теоретичне та емпіричне пізнання як складові рефлексивного мислення психолога-практика; обґрунтовується сутність саморефлексії та рефлексивних знань як основи такого мислення; висвітлюються особливості пізнання об'єктивної реальності через її суб'єктивну презентацію в емпіричному психокорекційному матеріалі.

Специфіка рефлексивного мислення психолога полягає в розумінні ним складності категорії психічного та багатокомпонентності взаємозв'язків між суперечливими за своєю сутністю підструктурами – свідомим, передсвідомим та несвідомим. Тоді його сформованість сприятиме пізнанню цілісності психіки особи у її свідомих та несвідомих проявах.

Актуальність дослідження. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується становленням і впровадженням психологічної служби в усі сфери життєдіяльності – освітню, виробничу, соціально-економічну. У зв'язку з цим одним з пріоритетних напрямків досліджень у психологічній науці є професійне становлення фахівця у царині практичної психології. Найбільш значущий аспект становлення практичного психолога – формування його професійного мислення, важливою складовою якого є рефлексивне мислення.

Мета дослідження – обґрунтування змісту та обсягу поняття “рефлексивне мислення”, а також аналіз структурних компонентів, внутрішніх механізмів та методів формування такого мислення.

Ключові слова: професійне мислення, рефлексивне мислення, теоретичне мислення, емпіричне і теоретичне пізнання, емпіричне

дослідження, метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН).

Практична психологія передбачає реалізацію практичних і теоретичних завдань, що стосуються проблеми психокорекції. Це пов'язано з категорією “мислення” та його взаємозв'язку з досвідом людини. До завдань прикладної психології належить також реалізація цілісного підходу до розуміння психіки, що потребує розгляду феноменів мислення і досвіду. Важливим при цьому є опосередковане (контекстне) пізнання, котре передбачає отримання “живого” емпіричного матеріалу. Як і загалом для наукового мислення, у практичній психології важливу роль відіграє аналіз об'єктивного і суб'єктивного у психіці людини, почуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного в дослідженні складних життєвих явищ.

Академічна психологія досліджує мислення як активність суб'єкта, котра спрямована на соціальні цілі і має особистісну значущість. У практичній психології, при збереженні цілісного підходу до розуміння психічних явищ, спостерігається певне відмежування мислення від почуттів. Останні вважаються більш суб'єктивними порівняно з можливостями мислення, за допомогою якого відбувається пізнання всезагальних законів світосприймання. Згадаймо Сократа, котрий висунув гасло: “Пізнай самого себе!”, маючи на увазі очищення мислення від суб'єктивних знань задля досягнення чіткого знання “у чистому вигляді”. Підкреслюючи взаємозв'язок мислення з безпосереднім емпіричним і чуттєвим пізнанням, Аристотель виділяв ідеальність, “світ ідей” як

особливу форму реальності. Його вчення поклало початок формальній логіці і розкрило діалектику переходу від відчуттів до думки, до мислення [6].

У контексті практичної психології ця ідея є дуже важлива, оскільки категорія мислення наповнюється змістом крізь формат аналізу емпіричного матеріалу. Виходячи з вищевказаного підходу до мислення, виникає небезпека його трактування як ідеальної сутності, або заперечення здатності людини до раціонального пізнання об'єктивного світу.

Діалектико-матеріалістичний підхід до розуміння сутності мислення дає підстави розуміти його як духовну теоретичну діяльність особи у зв'язку з її матеріальними продуктами, що об'єктивуються у практичній роботі. Вочевидь існує зв'язок мислення з діалогічністю, а відтак і з міжособистісним спілкуванням. Категорія мислення передбачає наступність досвіду, який передається від покоління до покоління й фіксується засобами мови. Завдяки останній відбувається відокремлення теоретичної діяльності від практичної, в котрому мислення набуває відносної самостійності й незалежності від людського практикування. Таке абстрагування мислення від конкретної емпірики слугує завданням узагальнення та більш глибокого проникнення в об'єктивну дійсність. Водночас зазначене розходження уможливорює викривлення у сприйнятті реальності, ілюзорності та абстрактності уявлення про оточуючий світ, психіку і людину загалом. Проте, завдяки такому відмежуванню від чуттєвості (емпірики), мислення набуває певної незалежності, яка спричинює його творчу активність та відкриває перспективи осягнення нових знань і сутностей вітакультурного досвіду.

Пізнання об'єктивної дійсності здійснюється за відомих форм мислення – понять, суджень, умовиводів. З розвитком сфери наукового пізнання, вдосконалюється понятійно-категоріальна система мислення. У практичній психології об'єктивна істина пізнається через суб'єктивну реальність психіки тієї чи іншої людини. Ця реальність латентно презентується в емпіричному матеріалі особи й об'єктивується у психокорекційному процесі, у якому провідним є організуючий його принцип спонтанності і невимушеності поведінки. Останній, зі свого боку, ґрунтується на засадах рефлексії, а не

алгоритмізованих формах взаємодії, в яких переважає принцип заданості.

Поняття “рефлексія” утворено від латинського *reflexio*, що в перекладі означає “звертання назад” [5]. Рефлексія – це принцип людського мислення, що сприяє осмисленню й усвідомленню власних форм поведінки та передбачень. Вона являє собою також предметний розгляд самого знання, аналіз його змісту та методів пізнання, може постати або у вигляді активності самопізнання, розкриваючи внутрішню будову і специфіку духовного світу людини, або у формі пізнання не тільки у своїй критичній частині, а й в евристичній, ставши джерелом нового знання про себе. Тому рефлексія співвідноситься і з відповідними пізнавальними здібностями – визначає джерела пізнання, на основі яких формуються поняття та уявлення. У контексті практичної психології ця категорія є надважливою з огляду на те, що домінуючими принципами організації взаємодії у психокорекційній групі є діалогічна взаємодія, яка активно задіює саморефлексію.

Розвитку саморефлексії, як і рефлексії загалом, особливо сприяє особистісно зорієнтована групова психокорекція, котра відкриває умови для розвитку рефлексивних знань особистості на засадах вільного вираження емоційних реакцій, зворотного впливу на них відповідно до вимог принципу щирості, а також узагальнення матеріалу на підставі цілісності розуміння психіки суб'єкта. Рефлексивні знання передбачають індивідуально неповторне пізнання психіки у ситуації “тут і тепер”. В них завжди присутній компонент емотивності та суб'єктивності. Тому ці знання тісно пов'язані із захисною системою суб'єкта, з розкриттям її провідних механізмів. Вони залежні від розвитку рефлексивного мислення, перебіг якого відповідає всім критеріям мисленнєвого процесу, і в той же час є оригінальним у спроможності пізнання об'єктивної реальності через суб'єктивну її презентацію в емпіричному психокорекційному матеріалі.

У зв'язку з твердженням про наявність емпіричного і теоретичного пізнання в організації рефлексивного мислення, зупинимось більш детально на даних категоріях. У філософії категорії “емпіричне” і “теоретичне” є структурними компонентами і рівнями наукового знання. Основа їх розмежування – відповідні

їм аспекти в науковій творчості – емпіричний і теоретичний [7]. Якщо емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на об'єкт, то теоретичне – на вдосконалення та розвиток понятійного апарату науки, передбачає всебічне пізнання об'єктивної реальності в її сутнісних зв'язках і закономірностях. Ці різновиди професійного пошукування органічно взаємопов'язані у цілісній структурі наукового пізнання [6]. Відмінності змісту двох ступенів останнього – раціонального і чуттєвого – спричинили і відмінності їх форм та способів утвердження. Концептуально це знайшло відображення у виділеній В.В. Давидовим класифікації двох видів мислення – теоретичного та емпіричного [2]. Емпіричні знання характеризуються безпосередністю, їх зміст визначається категорією наявного буття. Змістом теоретичного мислення є буття опосередковане, рефлексивне, сутнісне, що знаходить своє вираження у поняттях і категоріях. Власне, останніми й оперує зріле теоретичне або змістовне мислення.

Якщо в емпіричних залежностях окрема річ постає як самостійна реальність, то в теоретичних вона є способом прояву іншої зсередини певного цілого. Внутрішній зв'язок цих речей, перехід одна в одну утворює об'єкт теоретичної наукової думки. Внутрішні залежності не можуть безпосередньо досягатися почуттями. Внутрішнє виявляється в опосередкуванні, під час самопізнання системи як цілісності, що перебуває у процесі становлення. Зміст теоретичного поняття організується як об'єктивний зв'язок всезагального та одиничного, як взаємозв'язок окремих предметів зсередини цілого [2]. Саме на цьому підґрунті у психології розглядають емпіричне і теоретичне мислення. Зокрема, А. Зак останнє вивчає як спосіб пізнання людиною довкілля шляхом виділення в ньому найбільш суттєвих закономірних відношень об'єктів, тобто через відображення реальності у понятті [4]. Способи такого мислення характеризуються єдністю аналізу і рефлексії, провідна роль яких на різних етапах розв'язування задач неоднакова. Домінування процесів аналізу чи рефлексії під час пошуку адекватного розв'язку врешті-решт і визначає прийнятій особою до зреалізування спосіб пізнання. Звідси очевидно, що ефективність процесуальної психодіагностики, яка передбачає

роботу психолога з емпіричним матеріалом суб'єкта, зумовлена наявністю принаймні двох видів пізнання – емпіричним і теоретичним.

У психоаналізі зв'язок спостереження з теоретичним мисленням досконально вивчав Х. Гартманн. У психоаналітичній терапії гіпотеза аналітика переплітається з матеріалом, отриманим під час організованого споглядання. Ця гіпотеза задає напрямок його думки та слугує стимулом до формування нових понять, що виникають у результаті спостереження за реакціями пацієнта. Інтерпретація, на думку автора, є гіпотезою, перевірка якої відбувається через відповіді пацієнта. Ефективність використання інтерпретацій у психоаналітичному процесі забезпечується “завдяки енергії аналітика, котрий інтегрує свої знання і теоретичне мислення” [6, с. 77].

Рефлексивне мислення не можна ототожнювати з видами мислення в академічній психології. Крім наявності таких властивостей мислення, як відображення дійсності, засіб розв'язання інтелектуальних задач, цілеспрямоване використання, розвиток і набуття знань, у діяльності психолога-практика воно має самотутню специфіку. Суть її полягає у розв'язуванні нестандартних інтелектуальних задач, змістовно заданих наявністю індивідуально-ситуативної неповторності матеріалу кожної особистості, а також латентним характером змін, які відбуваються у її психодуховному світі. Все це потребує від мислення психолога своєрідних емпіричних узагальнень, котрі мають бути здійснені на основі аналізу суперечностей, інваріативності та повторюваності проявів у вербальному та поведінковому матеріалі суб'єкта і приводять до осмислення, переосмислення і перетворення фахівцем вихідної проблемної ситуації.

Практичний психолог, аналізуючи вербальний і поведінковий матеріал особи, інтерпретує його як зовнішній прояв внутрішнього і водночас як засіб його виявлення. Теоретичне у його пізнавальній творчості полягає у здатності через одиничні, емпірично репрезентовані формовияви психіки особи, розкрити внутрішні зв'язки між різними її підструктурами (свідомим, підсвідомим, несвідомим), які недоступні безпосередньому спостереженню. Наявність теоретичної складової пізнання сприяє углядінню психіки суб'єкта як цілісного

системного утворення в неподільній єдності свідомого і несвідомого.

Під час проведення процесуальної діагностики мислення психолога перетворює емпірично репрезентований матеріал особи, який через зовнішні вербальні та поведінкові прояви дає змогу виявити зміст несвідомого. Відтак через зовнішнє пізнається внутрішнє. Формовияви теоретичного у рефлексивному мисленні психолога-практика – це об'єктивація й упорядкування окремих фактів, отриманих від суб'єкта у процесі зреалізування психодіагностичної процедури, в єдину систему, яка дозволяє бачити його внутрішню динамічну сутність психіки у взаємодоповненні її свідомих і несвідомих ознак.

Отже, емпіричне пізнання на тлі виявлення індивідуальної природи особистісних проблем особи відіграє велику конструктивну роль. Діагностичний процес потребує не стільки кількісного етапу накопичення емпіричних знань, скільки раціоналістичної їх обробки, що виражається у певних передбаченнях психолога щодо типових тенденцій розвитку психіки суб'єкта. Ці передбачення здебільшого постійно коректуються під впливом новоотриманого емпіричного матеріалу, який надає все більших підстав для об'єктивування системних характеристик психіки та її логічної впорядкованості. Тому під час діагностування важливості набуває практика, котра спроможна виявити функційні особливості несвідомого в їх індивідуальній непересічності, чіткій упорядкованості і вкотре перепроверити попередні психодіагностичні прогнози. Останнє передбачає синтезування гіпотез психолога з рефлексивними можливостями особи, яка задіяна до психокорекції, та опанування нею наявними психологічними інструментами самопізнання. Це відбувається шляхом розв'язання особистісних проблем, котрі базувалися на внутрішній суперечності між проявами свідомого та несвідомого. При цьому дисфункції психіки закономірно відображають стабілізовану суперечність між процесами, що мали місце у минулому та в теперішньому. Саме крізь інтерпретаційний формат їх пізнання можна визначити тенденції розвитку психіки в майбутньому. Психологічне передбачення кризових станів вибудовується також шляхом врахування цих тенденцій [3].

На основі емпірично отриманих даних психолог робить теоретичні узагальнення, які, своєю чергою, маючи певне налаштування і спрямовуючись на подальше емпіричне дослідження, звужують коло його гіпотез та визначають їх точність. У психології гіпотеза відіграє роль важливою складовою процесу мислення, оскільки скеровує пошук розв'язку задачі за допомогою екстраполяції суб'єктивно неповної інформації, без якої результат не може бути отриманий. Крім того, гіпотеза може функціонувати як механізм мисленнєвого процесу, рух-поступ думки. Під час процесуальної психодіагностики психологом висловлюється велика кількість гіпотез, припущень, розмірковувань, метою яких є імовірність наближення до глибинних витоків особистісної проблематики суб'єкта.

Точність в оперуванні гіпотезами залежить як від рівня загальнопсихологічних знань фахівця, так і від володіння ним глибинно-психологічним інструментарієм. Значимістю характеризуються й суб'єктивні установки самого психолога, котрі спричиняють його розумовий пошук в емпірично репрезентованому матеріалі особи. Специфіка гіпотез у функціонуванні рефлексивного мислення тут полягає в тому, що їх постановка та перевірка здійснюється у процесі психологічної взаємодії. Можливості психолога у постановці гіпотез здебільшого обмежуються певними умовами часу, що потребує зрілості його рефлексивного мислення як теоретика і практика водночас.

Метою припущень і гіпотез психолога є окреслення кола причин дисфункцій психіки особи. Володіння ним евристичними стратегіями дозволяє зменшити кількість перебору варіантів і наочно виявляється у знаходженні більш короткого шляху вирішення задачі, точності його гіпотез. Гіпотетичність забезпечує спрямованість і вибірковість його мислення на розуміння внутрішньодинамічної сутності психіки конкретної людини-клієнта. Евристичний пошук здійснюється також учасником психокорекції, під час якого отримана ним інформація розглядається з різних позицій, що передбачає зміну фокусу уваги суб'єкта і розумове переструктурування низки життєвих ситуацій. Результатом останнього є рефлексивні знання як досягнення особи через власне пізнання, які можуть бути оцінені як відкриття чогось нового, інсайт чи раптове розуміння,

“схоплення” відношень і структури проблемної ситуації, знаходження розв’язку проблемної задачі [6].

Поняття інсайту є одним з основних у гештальтпсихології (М. Вертгеймер, К. Дункер) та розглядається як особливий акт інтелекту. В подальшому воно набуло провідного значення у процесі вивчення психологічних механізмів творчості. Інсайт як одна з основних стадій індивідуального творчого мислення був уперше описаний Г. Воллесом і розумівся як переміщення розв’язку в процесі несвідомої розумової роботи у фокус свідомості. На наш погляд, інсайт – це процес і результат змін, які відбуваються в розумовій діяльності людини під час глибинної психокорекції і забезпечують нове бачення нею ситуації. До того ж значення, роль та функції інсайту змінюються упродовж становлення та формування рефлексивного мислення особи. Навчання у групі за методом АСПН, що розроблений Т.С. Яценко [8], забезпечує формування саме такого типу професійного мислення майбутнього психолога.

Таким чином, рефлексивне мислення є важливою складовою професійного становлення фахівця у сфері практичної психології.

Його сутність полягає у відображенні цілісної психічної дійсності особи у її свідомих і несвідомих проявах. Досконалість такого мислення психолога-практика забезпечує повноформатний вияв глибинно-психологічних витоків особистісних проблем суб’єкта. Змістова і структурна складність даного феномена, його багатокомпонентність та особливості розвитку потребують подальших досліджень.

1. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
2. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов). – М.: Педагогика, 1972. – 424 с.
3. Дмитерко Н.В. До питання про становлення професійного мислення психолога-практика // Актуальні проблеми психології. Том І.: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: 36 наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2004. – Вип.13. – 166 с.
4. Зак А.З. Развитие теоретического мышления у младших школьников / Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии АПН СССР. – М.: Педагогика, 1984. – 152 с.
5. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
6. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
7. Энциклопедия глубинной психологии. Т. III. Последователи Фрейда / Пер. с нем. – М.: Когито-Центр, МГМ, 2002. – 410 с.
8. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2004. – 679 с.

Надійшла до редакції 10.06.2005.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Комінко С.Б., Кучер Г.В.

Кращі методи психодіагностики: Навч. посібник. — Тернопіль: Карт-бланш, 2005. — 406 с.

Пропонований посібник містить психодіагностичний інструментарій, особливості застосування методів у навчальній діяльності і самостійній роботі студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Методи психодіагностики, що пропонуються в посібнику, підбрані відповідно до наукових вимог, які висуваються до психодіагностичного матеріалу та характеризуються значним ступенем достовірності результатів досліджень.

Посібник укладено згідно з навчальними програмами дисциплін «Психодіагностика», «Психологія управління», «Конфліктологія», «Основи педагогіки та психології», складається з п’яти частин, кожна з яких містить відповідні професійні тестові методики, що були перекладені, апробовані та підбрані авторами. Посібник укомплектований словником-довідником ключових понять і термінів, що допоможе поглибити рівень теоретичних знань.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів. Стане у нагоді фахівцям соціально-психологічної, гуманітарної сфери.